

Патріотизм і характер

Дмитро Донцов

Дмитро Донцов

Патріотизм і характер

Є одна річ, одне "щось", без якого нема патріотизму. Сим "щось", сею найважливішою силою є характер. Нема поняття більш несхопимого від поняття "характер"; з ним, як з душею: хто скаже, що є душа? Але подібно, як кождий з нас відріжнить мертвого від живого, так і того, хто має характер, від того, хто заступає його фразою.

Моторами історії, які здвигають і валять народи, – є одиниці, за якими тягнеться маса. В мирні часи, і в критичні, в монархіях і в республіках. А тою чудодійною силою, яка ті одиниці, вносить вгору, даючи їм владу над числом – є їх сила характеру. Проводить іншими не завше найителігентніший, не завше найдужчий, але все – найзавзятіший, той, що виявляє найтвердшу вдачу.

Впертість, моральна відвага, всі риси, що складаються на поняття "характер", є невідкличні для всякого, хто прагне вести інших. Мойсей, Магомет, Олександр Великий, Тамерлан, Атіля: Цезар, Рішельє, Піт, Бісмарк, Кромвель, Наполеон – всі відзначалися небуденною силою характеру. Амбіція, навіть геніяльність – ніщо, де нема характеру. Амбіція може зайти на манівці, розум – заплутатися в сумнівах, тільки незломний, мов віра, лишається характер¹).

A. Seche - De la Dictature.

49

Що ж се є характер?

Се – передусім витривалість. Коли одного літнього дня 1918 р. донесли Клемансо, що Німеччина питається про умови капітуляції, повний зворушення, старий тигр промовив: "Сорок літ чекав я на сей день!" Се була витривалість! Бо він не лише чекав, він протягом майже пів віку активно працював над тим, щоб прискіпити сей час, щоб пімстити зневажену колись Францію: наражаючи себе на прізвисько "англійського запроданця" (бо знав, що без Англії Франція не переможе), на безнастанні поединки з противниками, які – мов свора псів обступали його, – для яких ідея реваншу-відплати була праздничовою відзнакою, припинаною в свято і відкинутою на брук по святі, а не як для нього – першою і останньою любовю.

І все се витримав той "небезпечний варят" (як його звали противники), не міняючи віх по одній, чи другій невдачі, не видумуючи – для заспокоєння совісти – теорій про "невикональність завдань", про "несприятливі обставини" і т. п. А коли від реву "грубої Берти"; бряжчали вже шибки паризьких будівель, коли уряд втік до Бордо і паніка готова була перекинутися з запілля на фронт, тоді прийшов його час. Тоді очі Франції звернулися на "небезпечного варята", який від 1871 витримав при одній ідеї, при одній вірі, при одній пристрасти, об яку, остаточно, розбився *furor teutonicus*.

Що є сила характеру?

Се є певність себе, певність вибраної лінії, думки. Се – вміння знайти свою мету на осліп, не даючи себе звести в бік болотяним вогням, се знати; чого хочеш і дуже сього хотіти. Се –

50

вміти, в рішаючу хвилину, сказати – "так", чи "ні", стати по одній, або по другій стороні барикади. Се – вміти вибрати, а не вмерти від сумніву, мов той Буриданів віслик, який сконав, хитаючись між жолобами з сіном та вівсом. Певність себе — се смілість Давида перед Голіяттом, голяндців – перед Еспапією в XVI в., ірляндців перед Англією. Певність себе – се вміти вкладати голову в пащу живого льва, а не тягнути за хвіст мертвого.

Коли хочете знати, що то є певність себе, по-знайоміться з історією відкриття планети Нептуна. До 1816 піхто не підозрівав її існування. Але англійський астроном Джон Адамс, обсервуючи збочення в русі Урана, прийшов до висновку, що причиною їх є якась незнана нам планета. Його не слухали, але, певний своєї думки, він не дай себе спантеличити, хоч досі заобсервовані факти були проти нього. Нарешті, спираючися на обчислення Адамса, – знайдено нову планету, та її місце у всесвіті. Своєю ідеєю задав він брехню "фактам", не "факти" – його ідеї... Як часто "реальні політики" відраджують шукати незнаних зірок лише тому, що їх підсліпуватий зір їх не добачає; лише тому, що не люблять гонити за незнаним, новим; що вірять "фактам", усталеним іншими, а не мрії, зродженій у власній душі.

Ось що таке певність себе, без якої не зробити ніякого діла ні одиниці, ні спільноті.

Що є сила характеру?

Се вірність переконанням, вірність ідеї. Се готовість йти з нею до слави й до загиби, як кажуть німці, звязатися з нею auf Gedeih und Verderb. Се готовість трактувати, мов свого особистого неприятеля, ворога своєї справи. Се значить — зробити собі з переконання догму, віри.

51

Вірність ідеї – се не безхарактерне стрибання з права на ліво і навпаки, під маскою "ідейних шукань"; се не дискутовання над тим, чи має право на рід жити, чи ні, чи вовк у бабусинім очіпку є вовк, чи бабуса; або що "не знати ще, що з того вийде".

Коли я роздумую над сею філософією "не можна знати", над диспутами з Ефіяльтами, мені пригадуються епізоди з єгипетського походу. Бонапарта. Він взяв з собою вчених, які викопували скарби фараонів, і ослів, які везли ті скарби і амуніцію. Коли бедуїни атакували французький відділ, він шикувався в чотирикутник, і тоді розлягалася команда: "Осли і вчені, до середини!" Щоб не заваджали тим, що б'ються... Лише провідники, які не толерували в своїх рядах учених диспутантів в критичний момент, які не дозволяли критикувати почуття патріотизму, лишали слід в історії, не безхарактерні скептики, які в рішаючі хвилини давали себе збити кожному розумовому аргументові.

Про тогож Клемансо писав Льюїс Джордж: "Ненависть Клемансо до Німеччини

була повна такого скупченого й дикого завзяття, якого я не бачив навіть у найгірших англійських германофобів. В тих ворожість до Німеччини все виглядала трохи вираховано й театральню; ненависть Клемансо лежала в крові. Він був один страшний вулькан особистого, національного й релігійного ненависництва"2).

Се почування ворожості до иншої ідеї, яке є тільки відвотною стороною сліпого привязання до своєї – є підставою всякого характеру і вся-

2) N. Fr. Presse 27 XI 1929.

52

кого патріотизму. Се є та відданість, яку, вимагають супроти своєї країни, начальники і родичі від пластуна; яка жадає від нього звертатися без наміслу проти кожного, хто зле про них відзивається. Ся відданість справі є одною з головних сил характеру. Хто без неї служить своєму колективові, буде будинок на піску. Той не знає, що таке правдивий патріотизм.

Що є сила характеру?

Се є замилювання в пригодах, в незнанні, в новім; потяг до непевних шляхів. Се сила, яка гонила англійських пуритан за океан, в казкову Америку, на власний ризик і страх. Се сила, що пульсувала в серцях каліфорнійських шукачів золота, що пхала до їх чину Лівінгстона і Ліндберга. Се пошуки нових земель, нових овидів, нових досягнень; се замилювання в атмосфері конфліктів і поборюваних перешкод людей, яких манить блискуче марево в пустині, які не задовольняються сірим світом повсякденщини, яких гнітить щастя пса на ланцюху. Се движучі сили життя і основні прикмети великих характерів. Коли б Клемансо або Фош були програли в 1918 р., напевно перейшли б до історії як необчислимі авантюристи. Біля колиски кожного великого народу завше стояв якийсь "небезпечний варят", який оживлює, скріплює, активізує збірне почуття патріотизму.

Що є сила характеру?

Се ніколи не зражатися невдачею.

Паде лиш той, хто не хоче зачинати наново, – каже один англійський пластовий письменник. – Коли ви часом і послизнетесь, нічого не вадить; на ноги – і зачинайте знов... Тільки завше зачи-

53

нати знов і ніколи не узнавати себе за поконаного... Такий має бути провідник. Такими були угорці, що "зачали знова" по Вілягошу, таким був Орлик, що "зачав знова" по Полтаві...

Що є сила характеру?

Се – культ успіху. "Великі папи, – каже Шпенглер, – головачі англійських партій, доки кермували справами, давали себе вести тим самим засадам, що й завойовники й бунтівники всіх часів... Катехізм успіху! Без нього не було б ані церков, ані англійських кольоній, ані великих американських маєтків, ні звитяжних стрясень... ні щасливих народів"3).

Культ успіху — се не вірити в ріжні Хо, се не нарікати: "Ах, як же ж можна без природних, границь, без "союзу"! Ах, чи не завернути ще перед стартом, бо така далека мета, а бігти так трудно". Але певна своєї вищости й післанництва цивілізувати кольорові народи, запанувала англійська нація в далекій Африці, в Індії, в Єгипті, хоч була се задалека мета, хоч "факти" географічні до того її зовсім не управнювали, хоч імовірніше було б, коли б над тими землями лопотіла не корогва Альбіону, віддаленого від них на десятки тисяч миль, а напр. Туреччини, чи Росії, що майже сусідували з тими країнами чудес, лише, що не мали того твердого характеру, не ісповідували того "катехізму успіху", не мали "певности себе" британської раси,

"Аби моє зверху було! — ось засада великих характерів, коли за нею криється не дрібна амбіція, а велика амбіція, не похопливість, гісте-

3) Untergang des Abendlandes II 553.

54

рія й розчаровання, а вперта праця... Чи знаєте Ви, напр., що над своїми діяльностями працював Плятон вісімнадцять літ? Коперник над своїм "Революціонес" - трицять шість? Лютер над коментарем "Генезі су" - десять? Що аби лиш відписати твори Гете, потрібно шістьдесять літ праці одного писаря? Що геніальність Наполеона полягала на вмінню спати п'ять годин на добу, на дрібязковим перестудіюванню безчисленних щоденних рапортів, на вмінню виконати працю останнього вояка, на пам'яті, яка не забувала про останню дурну гармату в віддаленім гарнізоні, якої могло не бути в рапорті, але яка завше була в його голові?

Культ успіху - се культ великої амбіції і великої праці, не дрібних амбіційок, не дбання про Schein (здаватися), замість про Sein (бути), не культ фасади, не журба, замість про внутрішню культуру, про наліплу ззовні офіціальну відзнаку, ("редактор", "т-во людей з вищою освітою", "член академік", "посол" і пр.). Культ успіху - се не хвилеве захоплення, з переходом до моментальної зневіри людей, які хотіли б за рік вивчитися на Шекспіра, а за два - збудувати "власну хату". Культ успіху - се бажання по кождім упадку зриватися на ноги, to try again (пробувати знов), бо хто боїться невдач і розчаровань, той згори програв свою життєву ставку, будь се одиниця, чи нарід.

Що є сила характеру?

Се почуття чести. В пластовім правильнику стоїть: Коли пластун під словом чести каже "се є так", то се є так! Се значить - мати почуття відповідальности і говорити те, що робиш, а робити те, що говориш. Се значить усувати "ніяких" бо ніякі се всякі, ні теплі, ні холодні,

55

вічно готові перекинутися від одних до других. Се значить, коли ви кажете, що щось на вашу думку є так, то се мусить бути так.

Що є сила характеру?

Се є завше бути готовим сповнити свій обов'язок. Що значить бути готовим? Ось

приклад. Перед війною першим лордом британської адміраліції був Вінстон Черчіль. В часі незакаламученого миру, довго перед 1914 р., Черчіль готувався до війни. У військовій палаті адміраліції мав величезну мапу, на якій кожного дня зазначувалося розташування головних одиниць німецької флотії. І Черчіль залюбки заскочував своїх підвладних старшин несподіваними питаннями: "що треба робити, коли сеї ночі вибухне війна з Німеччиною?" Не дивно, що коли ся війна дійсно вибухла, Велика Британія була нею найменше заскочена. Мобілізація морських резервів, заряджена Черчілем 1-го серпня 1914, без уповноваження кабінету, дозволила Великій Британії виступити зараз по зірванню дипломатичних зносин з цілою своєю збройною морською силою в її повній бойовій готовості⁴).

Що значить бути готовим сповнити свій обов'язок?

Читайте про місіонарську діяльність єзуїтів по заложенню ордену. Папа Григорій XIII віддав, їм церкву Санто Стефано Ротондо і єзуїти оздобили її чудовими фресками, що представляли жахливі сцени катування мучеників за віру. А кардинал Палеоті писав, що "не треба боятися малювати страждання християн в цілім їх страхіттю... Тим способом хоче церква не тільки звеличати від-

4) W. Churchill - The word crisis.

вагу мучеників, але її запалити вогнем душі своїх СИНІВ. Тим способом вчила церква своїх місіонарів завше бути готовими до мучеництва за ідею, формувала героїчні душі. В заокеанських краях, єзуїти "завше готові", чулися "вояками" великої армії, що йде на боротьбу і смерть, підлеглими своєму "генералові", які не сміли дезертирувати. Коли в Бразилії впали місіонарі жертвою кальвіністів, вони були приготовані на се, а патер Годой, перед масакрою, заохочував їх словами: "Не зраджуйте прапору!"⁵).

Виховати й підтримати в мирні часи готовість на найстрашніше - ось що значить "бути ГОТОВИМИ" виконати свій обов'язок. Без сього не варті нічого ніяка релігія, ніяка одиниця, ніякий нарід.

Що таке сила характеру?

Се значить дбати за справу, не за себе. За те, щоб дати "мату", а не, щоб стратити найменше "хлопців". Коли лордові Кіченерові донесли, що післаний розсаджувати одну гору транспорт динаміту вилетів в повітря разом з поручником, що його провадив, Кіченер запитався: "скільки, отже, матеріалу потребуєте ви ще?" Він zareагував инакше, аніж реагувала до недавна ще наша преса на червоний терор за Збручем; для якої безумством був навіть протест проти терору, бо стільки хат піде ще з димом, стільки буде нових жертв... "Гуманність - казав Айнзідель, - не коштує нічого, а звільняє нас від всіх тяжких зобов'язань думки і чину"⁶). Гуманність - се оправдання для лінивства думки, для безхарактер-

5) Emile Male - Le Martyre dans l'art de la Contre-reforme "Revue de Paris" 15 II 1929.

6) W. v. Einsidel - Metamorphose des Burgers.

ности. Оскільки знаю – не збудовано нею досі ні одної держави.

Що є сила характеру?

Се вміння володіти собою. Хто читав колись про кораблі-пастки підчас великої війни – той знає, що се значить – панувати над собою. Той знає про се, хто читав про подвиги Farnborough воєнного корабля, укритого під прапором торговельного; якого завданням було – підставляти свої боки німецьким "У-ботам", аби, звабивши їх до себе, затопити схованими гарматами... Той знає, скільки нелюдсько-зимної крові треба мати, щоби з знищеним мотором, поламаними щоглами напів перебитою залогою – ждати безчинно підходу ворога, чекаючи його, або смерті, коли одна мінута неспокою коштує життя... Панувати над собою, се – не як варвар, з якого сміявся Демостен, що в бійці лише хапається за ударене місце, нездібний "вчитати грозячий удар з очей противника, нездібний заслонитися заздальгідь від нападу"... Се; з зимною кров'ю – вміти орієнтуватися, звідки прийде найблизший удар, се – вміти передбачати тяги противника і їм запобігти, як японці в ніч розпочаття війни в Порт-Артурським рейді, як Нельзон під Копенгагою. А всі вони, особливо англійці, могли доконати всього тому, що змалку заправлялися в силі характеру, вчилися розраховувати далекосяглість своїх поступків, силу своїх рухів, та прецизійність – передусім в спорті і в змаганні. Звідти, з плекання характеру – виріс їх патріотизм.

Що є сила характеру?

Се, нарешті, вміти дивитися на життя, як на гру; не бути по хамськи втішеним по виграній, і по хамськи пригнобленим по про-

граній, завше всяку небезпеку зустрічати сміхом... Прикладом того мужнього відношення до сваволі долі, служить упокорена, але сильна духом Німеччина. Недавно в Стокгольмі відбулося торжество вручення Нобелівської літературної нагороди лавреатові, знаному німецькому письменникові, Томасові Манові. В своїй відповіді дякував Ман за відзначення не своє, а – в його особі – геній німецького народу. Його мовчазний героїзм, що не скаржиться і не просить ласки, символізує Ман в постаті Св. Севастіяна, юнака, привязаного до стовпа, цілого простромленого списами й мечами, і усміхненого. "Німеччина, – говорив Ман, – через свою повоєнну поезію... зберегла свою честь: політично, бо не запалася в анархію терпіння, бо зберегла свою державу, і духово, бо здолала східну засаду терпіння получитьи з західною засадою форми, знаходячи в самім болю – красу"7). Красу, скажу я, глузу над даремними зусиллями противника, красу афірмації життя, не зважаючи нінащо, красу піднесення ідеї над тваринний біль, красу вірності своєму Богові до кінця. З Євангелії знаємо, що ся вірність, що каже перетерпіти до кінця — се заплата воскресення... Не тільки одиниць, але її народів.

Що є сила характеру?

Се є наставлення душі, оспіване в однім сильнім вірші Редярда Кіплінга, який, як не поет, віддаю прозою:

Коли ти можеш бачити зруйноване діло цілого свого життя
І без слів взятися будувати його на ново,
Або за одним ударом – стратити виграну сотки партій
Без ні одного порушення і ні одного зітхання...

7) Berl. Tagbl. 1929 №591.

59

Коли ти можеш бути коханком, не шаліючи з любови,
Коли ти можеш бути сильним, не перестаючи бути ніжним...
Коли ти можеш любити всіх приятелів як братів, але
так, щоб ніхто з них не був всім для тебе,
Коли ти вмієш розважати, спостерігати й пізнавати,
Не стаючи ніколи скептиком, або руїнником,
Мріяти, та не даючи твоїй мрії стати твоїм паном...
Коли ти потрапиш бути суворим, не впадаючи ніколи
в лют,ь,
Коли ти вмієш бути відважним, а ніколи безросудним,
Коли вмієш бути добрим; коли ти вмієш бути мудрим,
Не стаючи моралізатором, ні педантом,
Коли ти вмієш зберегти свою відвагу і не стратити голови,
коли всі інші довкола тратять її, —
Тоді князі, боги, щастя і перемога, стануть на віки твоїм
вірними рабами,
Тоді ти станеш людиною...

А з людей, не з ганчірок чи опудал, складається нація. Хто не виховає людини, не виховає народу, не виховає патріотизму. Твори Кіплінга, каже французький критик Бріон, більш допомогли затягати охотників до британської армії в Індії, аніж обіцянки вербункових капралів. Не капралі, не зовнішня принука, не мус, викували англійську націю, лише Кіплінги, які прищеплювали молоді смак пригод, життя повного небезпек на далеких шляхах, за далекими морями. Хто виховував характер британця, творив Велику Британію.

Хто викаже силу характеру в дрібнім, викаже її й у великім. Витревалий в щоденнім життї, буде витревалим і тоді, коли доля поставить його в становище Клемансо... Хто вміє "бути готовим" в щоденнім життї, той буде ним і тоді, коли стане Черчілем. Хто в малих справах ставить на своєму, той не злякається перешкод і у великих, І як Лютер, який готовий був їхати на диспуту

з противниками, хочби, казав він, зустріли його

60

там стільки тисяч чортів, скільки було черепиць на дахах у Вормсі... Твердо йти своєю життєвою дорогою може тільки нація людей великих характерів. Суспільність безхарактерна, навіть при сприяючих обставинах, навіть при чужій допомозі, не

створить нічого. Завше перекидатиметься від захвату до розпачі, тратитиме голову по перших невдачах, переоцінюватиме силу перешкоди, а не довірятиме власній, хочби й як "свідома" була свого "ідеалу"... Вашингтон, О'Коннель не мали спершу сеї "свідомости": обидва були довгий час патріотами метрополії. Але їх характер, витривалість йти раз обраним шляхом до найдалших консеквенцій, почуття честі, впертість, помогли їм довершити їх діло (про яке спершу навіть не думали) в становищі, в яким "свідомі" відразу свого "ідеалу" безхарактерники стараються його вихитрувати, вижебрати, вичарувати, або вимолити, щоби наприкінці зрадити... Сама "свідомість" не допоможе, ні сам запал. Великі річі стоять в сім світі твердими характерами, бо й світ сей не є м'який.

Говорять не раз в нас про "гармонію" у вихованні: що, мовляв, треба "гармонійно" розвивати всі способності – не лиш характер, але й свідомість, силу волі, знання і пр. Але казати таке – значить казати за богато і – нічого: *Qui trop embrasse, mal etreint* (хто за богато обіймає – мало стискає). Бо казати, що треба розвивати всі здібності! душі – се програма для нас, для наших внуків і для прадідів, се – загальник. Нам же треба звернути увагу на те, що – в даній хвилині історичній – є на потребу. А сим безперечно є передусім виховання твердих характерів. Розум може кермувати вашою енергією, але не створити

61

її. Життя є динамічне. Робимо його доцільним, даючи ідеальний напрямок його енергіям, але, сама енергія є ірраціональна і ніяким знанням не покликати її до життя. Коли ви занадто загналися в один бік, тільки наглий і сильний зворот в інший бік, поставить вас на належний шлях, не шукання "гармонії"...

Вірність ідеї і країні, витривалість, певність себе, внутрішні дисципліна, вміння завше бути готовим, почуття честі, катехізм успіху, замилювання

до просторів, шукання пригод і сміх в обличчі небезпеки? Се ж і є те паставлення душі, без якого немає великих характерів, ні великих спільнот, ні великих задумів, ні великого патріотизму. Власне сей душевний гарт скорше, аніж книжкою, можна виховати фізичними вправами і вихованням. З початку XIX в. жив і діяв в Англії Томас Арнольд, піонер спортивного руху, і фізичної культури. Його спершу поборювали і викпивали, дітей забирали з коледжів, де не вчилися, лише спортували. Та хутко започаткований ним рух поширився в Англії і на континенті, а один француз писав про Арнольда, що він мав величезний вплив на зріст і силу характеру... англійця? – ні, британської імперії8):.

ХТО гартує тіло, гартує душу, а моральний гарт і характерність – се фундамент сильної нації. Паскаль казав: "Спершу вправляйтеся, а віра прийде сама собою", а Гнат Льюїоля вважав зовнішні вправи за засіб для збудження відповідних почувань... Є анекдот про славного журналіста Жірдена, який дістав візиту одного політичного

8) George Ferre – A propos de la reforme scolaire – *Matin* Nr. 166678.

противника, що прийшов з наміром допровадити справу до поєдинку. Але

Жірдден, потім, як забив другого свого противника, Кареля, постановив більше не поєдинкуватися. Бачучи подражнення гостя, він відмовився говорити з ним, аж той не сів в запропонований йому вигідний мягкий фотель. Коли се сталося, розмова приняла лагідний перебіг і скінчилася добре. Чи ж можна було гніватися, затопившись в мягкому фотелі? Бувби се завеликий контраст між етапом душі та положенням, несприятливим виявляти гвалтовні почування! Такий контраст суперечить людській вдачі... А навів я сей анекдот на те, щоби збудити рефлексії: чи не винна в многих життєвих невдачах обставина, що занадто при звичаювалися люди до мягких фотелів, до теплих посад і вигідного життя, до мягкого, кімнатного виховання, не сприятливого виявляти сильні почування, і – кажу просто – до формування сильних характерів?

Скажуть, чи ж не є в сім щось зневажливе для душі, викликати чисто механічними штучними способами – бажаний стан душі? Ні! Бо є глибший зміст в такому вихованню. Воно вказує, що нове наставлення душі не вичитується лиш з книжок, що аби засвоїти ідеї нового морального гарту, треба ними жити, цілим єством, мати їх в кожному фібрі тіла, в крові. Лише тоді будуть вони не чужородним тілом, що випаде при першій стрясенню, а органічною частиною нашого "Я".

Та чи ж се не утопія? – Ні!

Одні навички, можна замінити на інші, не раз протягом одної лиш генерації. Чомуб се не було можливе серед людей, коли се можливе в природі? Знана річ, напр., що в Новій Зеландії водяться папути, які з вегетерянців стали споживачами баранячого сала від того часу, як до Австралії спроваджено овець з Європи. Знані експерименти, коли вихований змалку в товаристві крука голуб ставав м'ясожером. Там, де не стоять на заваді фізіологічні причини, такі метаморфози може довершити свідомо людська воля. Досвід показує, що деякі птахи не родяться з готовим почуванням "патріотизму", ворожості до породи (*homo sapiens*), яка витереблює їх рід, що се почуття прищеплюється їм щойно вихованням, родичами, які передають молодим – нагромаджений мільйонами літ досвід нечислимих поколінь далеких предків, передають емоції, інстинкти створінь – диких і вільних, що гордять хоч би золотою кліткою.

Ті інстинкти свідомо плекати, в їх вогні перетопити схирлявілу душу, аби зробити її відпорною – ось ціль патріотизму.

Хто виховає ав собі силу характеру, – той виховає те, що є єдине на потребу, бо решта приложиться! Хто сеї сили не виховає, тому програми і чужі костурі допоможуть, як мертвому кадило. Без характеру – мертвий є всякий патріотизм.